

**ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗНОЇ СИСТЕМИ ПОЕМИ “ЦАРИЦЯ МЕБ”
ШЕЛЛІ У ПЕРЕКЛАДІ ІВАНА ФРАНКА**

У статті розглядаються способи відтворення символіки Шеллі українською мовою у перекладі Івана Франка та проаналізовано вплив оригінальної творчості Івана Франка на переклад.

Ключові слова: переклад, символ, образ, літературна традиція.

The article highlights the ways of reproduction of Shelley's symbolism in the Ukrainian translation by Ivan Franko and analyses the influence of Franko's original creativity upon his translation.

Key words: translation, symbol, image, literary tradition.

Шеллі часто порівнював Поета з солов'єм, який співає в темряві, щоб солодкими звуками розвіяти свою самотність. У цій аналогії відчувається певний біль та агонія творчої особистості. За життя він не зазнав слави, на яку б заслуговував, ніколи не було навколо нього натовпу шанувальників, що оточував, для прикладу, вигнаного з Англії Байрона. Твори його так і не знайшли ні широкого читача, ні належного поцінування. Його завжди мучили сумніви та розчарування в людях і філософії, але непохитною залишалася віра в своє покликання, у необхідність тих ідей, які вкладалися у вірші.

Що ж такого важливого хотів сказати Шеллі у своїх творах? Будучи сином аристократичних і заможних батьків, він не спізнав жодних злигоднів і не дуже задумувався над суспільним становищем в Англії. Однак, Шеллі володів вродженим почуттям справедливості та проникливим зором, тому ставши студентом, почав “розглядатися довкола”. Страждання народу Англії та й інших народів, пригноблених завойовниками або тиранами, засліпленими фальшивою вірою, спочатку сильно вразили поета, а потім стали однією з центральних проблем, які він порушував у своїх працях. Він щиро вірив у те, що логікою розуму, самовдосконаленням можна перемогти будь-яке зло чи неправду, покращити суспільство... і так само ж гірко розчаровувався.

Першим українського читача з творчістю Шеллі познайомив Павло Грабовський. На разі не вдалося ідентифікувати ці вірші (“Повій, вітре...”, “На березі сівши морському...”, “На добраніч, мій друже?...”), а також встановити роки перекладу.

Наступним перекладачем Шеллі українською був Іван Франко. Без сумніву, Іван Франко, якому страждання свого народу завдавали нестерпної душевної муки, відчував певну спорідненість з Шеллі, представником революційного романтизму. Тож не дивно, що Іван Якович звернувся до творчості Шеллі. Для перекладу він не розглядав любовну лірику англійця, а обрав поему “Queen Mab” (“Цариця Меб” (1811-1813), драму “Prometheus Unbound” під заголовком “Будущий Золотий Вік” (“Звільнений Прометей” (1818-1819) та сонет “Ozymandias” (“Озімандіас” (1818). Сонет був вперше надрукований у 1879 році у збірці “Пісні й думи найзначніших народів світу”. Уривки зі “Звільненого Прометея” Франко переклав у період між 1879 та 1882 роками, але вперше його опублікували аж у 1955 році.

У поемі “Цариця Меб” присутність перекладача найвідчутніша: Франко як перекладач акцентує на тих образах, які переважають у його оригінальній творчості. Поема належить до раннього періоду творчості Шеллі. Це – ще не твір зрілого майстра, але й не учнівська спроба. Ця поема Шеллі була абсолютно новаторською: філософська, алегорична, утопічна та революційна за змістом. Шеллі наповнює поему символами, бо

вірити, що у них більше правди, ніж у натуралістичних описах чи деталізованих розповідях. Соломія Павличко зауважує: “Не уявне, а справжнє, історичне перетворення реальності – та єдина мета, заради якої Шеллі вдавався до символів” [3, с.431]. Активісти чартистського руху зробили поему своїм програмним документом. Вона мала також сильний вплив на британських марксистів, особливо на Дж. Б. Шоу. На зрілішому етапі свого життя Шеллі підсумовував, що ця поема приносить більше шкоди, аніж користі. У поемі Шеллі стверджує ідею, що загальна революція зможе викоринити все зло та несправедливість. Звичайно, така тематика була близька Франкові. Він переклав поему не повністю, а обрав певні уривки. У листі до М. Драгоманова Франко зауважує, що розпочав переклад “Цариці Меб” у 1879 році [6; 10 – с. 247]. У цьому ж році у збірці “Пісні й думи найзнатніших народів світу” вперше були надруковані перекладені уривки з поеми. Потім Франко постійно повертався до поеми, вносив поправки, і подав уже остаточний варіант перекладу для збірки “Думи й пісні європейських поетів. Переклади й наслідування. 1876-1916”.

Як уже згадувалось, Франко розпочав роботу над перекладом у 1879 році. У цей час він ще не володів англійською. Можна припустити, що перший варіант перекладу було зроблено з польського чи німецького тексту. Остаточна версія перекладу, який опублікований у 50-томнику Франка, зроблена уже перекладачем із власне оригіналу. Оскільки остаточні зміни до перекладу Франко вніс близько 1914-1915 років, то на цьому етапі дослідження ми не розглядатимемо випадків втручання польського чи німецького перекладів.

У творчості Шеллі образи та символи несуть основне смислове навантаження. Він виробив цілу систему символів, які стали наскрізними в його поезії. Наприклад, ВІТЕР у його поезії символізує свободу, незалежність. ВОДА – це сила, що дає енергію, відновлює. Ключовими у поемі “Цариця Меб” є наступні поняття: **СОН, СМЕРТЬ, ВРАНІШНЯ ЗОРЯ, МІСЯЦЬ, ДУХ**.

Уживання перших двох є абсолютно типовою ознакою поезії Шеллі. Поет захоплювався іспанцем Кальдероном, який висловив ідею у своїх працях, що все життя – це Сон, вигадка, і нам просто сниться, що ми живемо. Шеллі через силу свого інтелекту постійно мучили думки, голова була заповнена безкінечними словами. Тільки у Сні міг він знайти спочинок. Пробудження до “земних пут” було кожного разу нестерпним. Відповідно, Смерть в уявленнях Шеллі мала лише позитивні конотації: це – вічний спочинок, звільнення від думок. У своїх віршах Смерть він називає Братом Сну. Його єдиним бажанням було заснути і не прокинутись. Щоб частіше відчувати це блаженство, Шеллі, за свідченням своїх друзів, часто знаходив відраду в настійці опіуму. У його творчості наскрізною є ідея Сократа, озвучена Платоном: “Смерть – це видужання душі”. Мисляча людина зможе вилікувати свої душевні рани від земних розчарувань, брехні, лицемірства тільки...смертю. Із грецьких філософів у поемі згадується саме Сократ. Шеллі вживає такі слова: **Dream, Slumber, Death**. У нього вони практично взаємозамінні.

Оригінал Шеллі	Переклад Франка
How wonderful is Death , Death and his brother Sleep! [8, p.15]	І смерть і сон , мов <u>брат з сестрою</u> , – Як дивно гарні ви обоє! [6; 12 – с.649]
Upon the couch the body lay Wrapt in the depth of slumber [8, p.19]	На ліжку тіло ще тремтіло В обіймах <u>півмертвого сну</u> [6; 12 – с.652]

Slumber описує незавершений стан (легкий сон, дрімота), а **dream** – уже завершений (сам сон). Чому не залучив Франко більше синонімів для перекладу? Можна припустити, що він вирішив не розбивати ключові поняття і символи, і, таким чином, повторюючи багато разів лише одне слово СОН, замаркувати саме його у пам’яті читача.

Лексема “сон” досить часто вживається у Франка: “Я бачив дивний сон...” (“Каменярі”) [6; 1 – с.66], “Чого являєшся мені у сні?” (“Чого являєшся мені...”) [6; 2 – с.147], але вона не наділена тим значенням, яке є у Шеллі, тому Франко не експлікує цього образу.

Незважаючи на те, що Шеллі часто порушує сумні теми у своїх працях, його роботи сповнені оптимізму та віри у світле майбутнє. Поет вирішив обрати собі поетичний символ, що репрезентуватиме цю його віру, і обирає “зорю”. Шеллі часто малював зорі на сторінках своїх записників. Цікавився природою зір, читав усе, що попадалося під руки з астрології. Та все ж зорі були чимось прекрасним, незрозумілим, недоступним і далеким.

Він запозичив цю ідею у Гете: вранішня зоря, яка скоряється першим променям сонця, стала символом краси, жіночності, радості. Шеллі називає її “**morn**” і у примітках до своїх віршів уточнює: “morning star”.

Оригінал Шеллі	Переклад І. Франка
The other, rosy as the morn , When throned on ocean’s wave [8, p. 15]	А він рожевий, як зоря , Коли над хвилі морські блисне [6; 12 – с.649]

Цікаво, що в українській літературній традиції такого художнього порівняння (поєднання “рожевий” і “зоря”) не було. В оригінальній творчості Франка можемо знайти порівняння дівчини з зорею: “Ой ти дівчино, ясна зоре! Ти мої радощі, ти моє горе! (“Ой ти дівчино з горіха зерна”) [6; 2 – с.141], або Франко у своєму трактаті “Із секретів поетичної творчості” наводить приклад коломийки, де є поетичне порівняння краси дівочою з зорею: “Ой упала зоря з неба та й розсипалась, а дівчина позбирала та й підтикалася” [6; 31]. А якщо вживалося “рожевий”, то переважно з іменником цвіт. Наприклад, у Миколи Вороного “Memento Mori” “Дівчино-серденько, ти мов рожевий цвіт, напрочуд кожному пишаєшся красою”. Або ж у Шевченка Н.Т. “В раю веселому зросла, рожевим цвітом процвіла”. Франко зробив калькований переклад і вніс новий образ в українську літературну традицію.

Шеллі загалом вабили небесні світила, особливо Місяць, який став символом прекрасного у Шеллі. При приглушеному місячному світлі все виглядає красивішим, ми можемо піддатися легкому обманові. Сонце забагато викриває, аж до неприємності. В англійській літературі існувала традиція оспівувати саме Місяць, а не Сонце. Наприклад, Альфред Теннісон у своїй поемі “Маріана” писав, що Сонце тільки те й робить, що “викриває пиліюку”. Коли в житті Шеллі з’явилась Мері, то у всіх віршах він став називати її словом “Moon”, і воно набрало конотацій “рідна душа, життєва партнерка”.

Оскільки для Шеллі, Смерть – це щось прекрасне, то він порівнює її з Місяцем.

Оригінал Шеллі	Переклад І. Франка
How wonderful is Death , Death and his brother Sleep ! One, pale as yonder waning moon With lips of lurid blue... [8, p.15]	І смерть і сон , мов брат з сестрою, – Як дивно гарні ви обоє! Вона понура і бліда, Мов місяць , що з-за хмар завою Тремтяче світло лле рікою; [6; 12 – с.649]

Порівняння з місяцем є не зовсім характерним для української літератури. Переважно йде порівняння: блідий, як місяць. У Франка у вірші “Тричі являлася мені любов” маємо: “Гордая княгиня, бліда, мов місяць, тиха та сумна” [6; 2 – с.161]. В українській літературній традиції характернішим є порівняння з сонцем. У трактаті “Із секретів поетичної творчості” Франко наводить приклад коломийки: “...молодиці як зірниці, дівчата, як сонце,/ Ой напишу, намалюю, поставлю в віконце” [6; 31].

Шеллі вживає поняття *Spirit* (“Дух”) та *Soul* (“Душа”), як символ свободи, сміливості, знання: тіло сковує людину, а дух (душа) – завжди вільний, досконалий, він може літати, спостерігати тоді, як тіло обмежене в усьому. Саме тому у вірші, який

опіває революцію, поняття “Духу (душі)” є одним з найважливіших. Розглянемо визначення, що їх подає The Random House Dictionary (1967):

Spirit –n. 1. the principle of conscious life; the vital principle in man animating the body or mediating between body and soul. 2. the incorporeal part of man: *present in spirit though absent in body*. 3. the soul regarded as separating from the body at death. 4. conscious, incorporeal being as opposed to matter: *the world of spirit*. 5. a supernatural, incorporeal being esp. one inhabiting a place, object, etc., or having a particular character: *evil spirits*. 6. a fairy, sprite or elf. 7. an angel or demon. 8. an attitude or principle that inspires, animates, or pervades thought, feeling, or action: *the spirit of reform*. 9. (cap.) the divine influence as an agency working in the heart of man [7, p.1371].

Soul –n. 1. the principle of life, feeling, thought, and action in man regarded as a distinct entity, separate from the body, and commonly held to be separable in existence from the body; the spiritual part of man as distinct from the physical part. 2. the spiritual part of man regarded in its moral aspect or as believed to survive death and be subject to happiness or misery in a life to come: *arguing the immortality of the soul*. 3. a disembodied spirit of a deceased person: *He feared the soul of the deceased would haunt him*. 4. the emotional part of man’s nature; the seat of the feelings or sentiments [7, p.1359].

Розібравши семантику цих двох слів та їхніх українських відповідників приходимо до висновку, що “дух” та “душа” досить точно передають їх значення. Там, де трапляються поняття “spirit” та “soul” в оригіналі, перекладач може вживати відповідні українські варіанти. Перше зустрічаємо 14 разів, друге – 12. У перекладі Франко вживає “дух” 27 разів, а “душа” – лише раз. Перекладач переносить усе смислове навантаження на слово “дух”. Тут відчувається вплив оригінальної творчості Франка, де “дух” виступав внутрішньою силою, рушієм. Для прикладу, у “De profundis” зустрічаємо: “Вічний революційонер-/Дух, що тіло рве до бою.../ Міліони зве з собою, – /Міліони радо йдуть,/Бо се голос **духа** чуть...” [6; 1], або у “Semper idem!”: “Ще той не вродився/Жар, щоб в нім згоріло/Вічне діло **духа**,/Не лиш утле тіло” [6; 1 – с.54],

Шеллі описує дівчину Іанте, якій цариця відкриває багато інформації. Знання вона передає Духу дівчини, її душі. Поет взаємозамінно вживає слова “Soul” та “Spirit”.

No	Оригінал Шеллі	Переклад Франка
1	Sudden arose / Ianthe’s Soul ; it stood / all beautiful in naked purity [8, p.8]	Але з німого тіла встав / У дивнім блиску дух подібний / До тіла і в красі сіяв [6; 12 – с.652]
2	Spirit! Who has dived so deep; / Spirit! Who has soared so high; [8, p.19]	Духу , що так вникав глибоко, / Духу , що так літав високо... [6; 12 – с.653]
3	If I indeed am a soul , A <u>free, disembodied soul</u> , Speak again to me! [8, p.19]	Чи я <u>свобідний дух</u> , що вже У тіла путях більш не мліє? Хто ти? О, говори зі мною! [6; 12 – с. 653]
4	Spirit of Nature! Thou! Imperishable as this scene, Here is thy fitting temple. [8, p.21]	Твоя лиш вічна красота І церков вічная ота, Духу природи! [6; 12 – с.657]
5	In each event, I gather: not the sting Which retributive memory implants In the hard bosom of the selfish man ; [8, p.19]	Чи то грижу, що невтомимо В лукаві душі тругу лле І, крім мук давніх, невмолимо Щораз новії муки шле. [6; 12 – с.654]
6	Hath then the gloomy Power Whose reign is in the tainted sepulchres Seized on her sinless soul ? [8, p.15]	Чи ніч понура, льодовая, Що все в могилах пробуває, На серце залягла її? [6; 12 – с.649]
7	Spare nothing but a gloomy theme, On which the lightest heart might moralize? [8, p.16]	І чи не лишиться нічого/ Із сеї <u>пишної краси</u> ,/ Крім <u>горя й жалю</u> на душі ... [6; 12 – с.649]

Отже, єдиний випадок, коли Франко вживає слово “душа” є у словосполученні “лукаві душі”, яке тут є синонімом до слова “людина” і немає ліричного відтінку. Один раз він вживає “серце” для перекладу лексеми “soul” і навпаки: коли є “heart” в оригіналі, зустрічаємо “душа” в перекладі. В оригінальній творчості поезію Франка можна грубо розділити на дві категорії: любовна лірика та поезія суспільно-політичного характеру. Завдяки конкордансу, що його уклав Зеновій Терлак “Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів’яле Листя”, можемо прослідкувати частоту вживання наступних лексем у любовній ліриці: серце (73), душа (56), дух (11), розум (1) [5]. І цілком протилежною є ситуація з суспільно-політичними віршами: точного конкордансу ще немає укладеного, але у них чітко переважають “дух” і “розум”, і практично відсутні “душа” та “серце”. Приходимо до висновку, що Франко через свої переконання навмисне оминав лексеми “відчуттів”, незалежно чи присутні вони за авторським задумом, для того щоб надати поемі максимально революційного, суспільно-важливого змісту.

Ще одним цікавим образом Шеллі є “CHAINS”, які Франко перекладає словом “пута”. Для Шеллі цей образ репрезентував обмеження: тіло обмежене, а думка необмежена; суспільні норми, за якими неможливо жити вільному творцеві (необхідність шлюбу, потреба у грошах).

Оригінал Шеллі	Переклад І. Франка
...burst the chains , The icy chains of custom! Soul of Ianthe! Awake! Arise! [8, p.18]	Встань, вільний духу, з земних пут , На тебе вольні духи ждуть! [6; 12 – с.652]
If indeed I am a soul, A free, a disembodied soul , Speak again to me! [8, p.19]	Чи я свобідний дух, що вже У тіла путах більш не мліє? Хто ти? О, говори зі мною! [6; 12 – с.653]
The chains of earth’s immurement <u>Fell</u> from Ianthe’s spirit [8, p.20]	І дух послухний <u>стрепенувся</u> , Із земної тюрми рвонувся . Всі земні пута поспадали [6; 12 – с.654]

The Random House Dictionary (1967) ось так подає визначення лексеми “chains”:
Chain n. 1. a series of objects connected one after the other, usually in the form of a series and metal rings passing through one other, used either for various purposes requiring a flexible tie with high tensile strength as for supporting, or confining, or in various ornamental or decorative forms. 2. something that binds or restrains: the chain of timidity. 3. the chains: bondage; servitude: *to live one’s life in chains* [7, p.243].

Українською “chains” можна перекладати “ланцюг, кайдани, пута”.

СУМ подає таке визначення: **Путо**, а, с. (мн. пута, пут) 1. Ремінь, мотузка, ланцюг, якими стягують ноги якої-небудь тварини, щоб обмежити її пересування (перев. під час випасу). 2. Кайдани, ремені мотузця, якими зв’язують руки та ноги людини, щоб позбавити її свободи рухів [4; 8 – с.404]

Шеллі вживає лексему з другим значенням (власні моральні обмеження), а у Франка масштаб ширший: стан народу. Враховуючи історію двох народів, в українців сприймання таких понять, як пута, кайдани інше, ніж у англійців. Саме у такому значенні слово “пута” функціонує в оригінальній творчості Франка, наприклад у вірші “Земле, моя всеплодющая мати” читаємо: “Силу рукам дай, щоб пута ламати,/ ясність думкам – в серце кривди влучать!” [6; 1 – с.28], або ж “Розвивайся ти, високий дубе”: “Весна красна буде! Розпадуться пута віковії, Прокинуться люди”.

Загалом варто зазначити, що у перекладі відчутна присутність перекладача. Франко точно передає макрообрази Шеллі (сон, смерть, місяць, дух) та вносить певні зміни на рівні мікрообразів (пишна краса, горе та жаль, морські хвилі).

Загалом, за словами Роксолани Петрівни Зорівчак, поет вносив чимало змін у переклади, але завжди робив це дуже тактовно, талановито, не порушуючи естетичної цілісності оригіналу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зорівчак Р. Іван Франко – теоретик перекладу / Р. Зорівчак // Жовтень. – 1976. – № 8. – С. 127-130.
2. Зорівчак Р. Іван Франко як перекладознавець: До 125-річчя від дня народження / Р. Зорівчак // Теорія і практика перекладу. – К.: Вища школа, 1981. – Вип. 5. – С. 3-16.
3. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко; упорядкув. В. Агеєва, Б. Кравченко. – Вид. 2-е. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2009. – 679 с.
4. Словник української мови: В 11 т. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
5. Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів’яле листя” / Зеновій Терлак. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 394 с.
6. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Редкол.: Є. Кирилюк (голова) та ін. – К., 1976-1986.
7. The Random House Dictionary of the English Language [Stein Jess – editor] / Random House, Inc. 1967, 1966. Unabridged ed., 2059 p.
8. Shelley’s Poetry and Prose (Norton Critical Edition) [Neil Fraistat – editor] / W. W. Norton & Company; Second Edition (January 2002). – 816 p.
9. Wroe Ann. Being Shelley: The Poet’s Search For Himself / Ann Wroe / Pantheon Books, New York, 2007. – 452 p.